

https://doi.org/10.31516/2410-5325.062.13

УДК 2+008

О. С. Хлистун, кандидат мистецтвознавства, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв, м. Київ

with_joy@ukr.net

https://orcid.org/0000-0002-1764-6559

КОНЦЕПТ «ПЕРЕВТІЛЕННЯ» В КОНТЕКСТІ ҐЕНЕЗИ РЕЛІГІЙНИХ МОДЕЛЕЙ КУЛЬТУРИ

Проблема перевтілення є надзвичайно складною в сучасній науці. Її осмислення має різні аспекти, серед яких одне з чільних місць посідає дослідження феномену перевтілення в релігії. Аналіз найважливіших аспектів проблеми перевтілення в релігії потребує звернення до найдавніших епох становлення людської історії, тобто того стану розвитку загальнолюдської цивілізації, коли виникли перші релігійні вірування. У подальшому феномен перевтілення набув висвітлення й розроблення в релігіях країн Стародавнього Сходу — Єгипту, Індії.

Ключові слова: *перевтілення, карма, реінкарнація, релігія, культура, мистецтво.*

Е. С. Хлистун, кандидат искусствоведения, доцент, Киевский национальный университет культуры и искусств, г. Киев

КОНЦЕПТ «ПЕРЕВОПЛОЩЕНИЕ» В КОНТЕКСТЕ ГЕНЕЗИСА РЕЛИГИОЗНЫХ МОДЕЛЕЙ КУЛЬТУРЫ

Проблема перевоплощения является чрезвычайно сложной в современной науке. Осмысление имеет разные аспекты, среди которых одно из главных мест принадлежит исследованию феномена перевоплощения в религии. Анализ важнейших особенностей проблемы перевоплощения в религии заставляет ученых обращаться к древнейшим эпохам становления человеческой истории, то есть того этапа развития общечеловеческой цивилизации, когда появляются первые религиозные верования. В дальнейшем феномен перевоплощения освещен и разработан в религиях стран Древнего Востока — Египта, Индии.

Ключевые слова: *перевоплощение, карма, реинкарнация, религия, культура, искусство.*

O. S. Khlystun, PhD in Art Studies, Associate Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv

THE CONCEPT OF «TRANSFER» IN THE CONTEXT OF THE GENESIS OF RELIGIOUS MODELS OF CULTURE

Objectives of the article are determined by the fact that the author seeks to study the most important stages of both formulation and formulation of the fundamental parameters of the phenomenon of reincarnation in religion, historical features of comprehension of the essence of this phenomenon, its manifestation in the realities of modern life.

Research methodology. The original methodological principles of research are the dialectical principles of historicism, objectivity and comprehensiveness of

consideration. An important methodological benchmark for the problem analysis is the comparative historical method by which the concept of reincarnation is analyzed in the context of the genesis of religious models of culture.

Conclusions. The formation of the phenomenon of reincarnation in religion dates back to the period of development of the primary society, in which religion, art and morality arises, and where the foundations for the future of differentiated and professionally formed spiritual activities, in which one way or another the phenomenon of reincarnation manifested itself, laid the foundations. The further development of the phenomenon of reincarnation in religion acquired in the ancient Egyptian religion. More developed forms of the phenomenon of reincarnation gained in the religions of Ancient India — in Hinduism and Buddhism.

The novelty of the study is to clarify the specific features of manifestation of the concept of reincarnation in the context of the genesis of religious models of culture.

Practical meaning. The obtained results can be used in the development of appropriate training courses, further scientific developments on the identified issues.

Key words: *reincarnation, karma, reincarnation, religion, culture, art.*

Постановка проблеми. Передусім слід зазначити, що проблема перевтілення є однією з найскладніших у сучасній науці, не набула повного висвітлення. Учені, досліджуючи феномен перевтілення в релігії, змушені звертатися переважно до найдавніших епох становлення людської історії, тобто того етапу розвитку загальнолюдської цивілізації, коли виникли перші релігійні вірування. У цих первинних релігійних віруваннях, що формувалися в органічній єдності зі становленням міфологічної свідомості, постала необхідність у зіставленні людини з тим об'єктом, на який була спрямована її активно-творча діяльність.

Період розвитку первинного суспільства, у якому виникли релігія, мистецтво і мораль, характеризувався тим, що саме в ньому закладено підвалини для диференційованих і професійно сформованих духовних видів діяльності, у яких феномен перевтілення певною мірою виявлявся. У розвитку первісної культури дедалі більше актуалізувалась потреба в зіставленні людського з природним, яке внаслідок об'єктивних обставин еволюції недостатньо розвинених форм культури виступало як протилежне людській сутності і яке викликало в людини страх, який слід було або подолати, або приборкати.

Історично так складалося, що феномен перевтілення формувався насамперед під час становлення релігії, яка на початковому етапі проявлялася у віруваннях, необхідних людині, щоб приборкати зовнішні сили природи. Водночас цей процес супроводжувався усвідомленням людиною самої себе.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постановка, формулювання та розроблення проблеми перевтілення в контексті розвитку

релігії як феномену культури має давні і глибокі традиції. Піфагор, Платон, Джордано Бруно, Лейбніц, Шарль Боне, Гете, А. Шопенгауер, Л. М. Толстой, Н. О. Лоський, К. Г. Юнг та інші порушували проблему перевтілення в контексті концепту переродження або реінкарнації. У ХХ–ХХІ ст. цю проблему досліджували М. М. Бахтін, В. В. Бичков, Ю. Г. Легенький, С. В. Лішаєв, Ю. Лотман, К. Еррікер та ін.

Мета статті — дослідити найважливіші етапи формування фундаментальних параметрів феномену перевтілення в релігії, історичні особливості осягнення його сутності, прояви в реаліях сучасного життя.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слушним є запитання: чому виникає потреба перевтілення як важливого компонента релігії? На первісному етапі розвитку людського суспільства людина ще не усвідомлювала себе як окремого індивіда, суб'єкта діяльності. Сили природи протистояли їй як зовнішні, як такі, що шкодять, і які людині необхідно якимось чином приборкувати. Первісні релігійні форми постають не як щось ефемерне, поза межами реального світу, а в контексті предметно-практичної діяльності людини, котра потребувала внаслідок своєї недосконалої допомоги зовнішніх сил. Це досить чітко проявлялося в становленні тотемізму як однієї із перших релігійних форм культури. Тотемізм формувався як релігійна форма, у якій ставлення до предметного світу, особливо живої природи, набувало органічного поєднання реальних дій людини з обожненням тих тварин, котрих люди вважали своїми тотемами. Останні — основа виживання людини в первісних умовах, водночас вони ставали своєрідними божествами.

Слово тотем походить із мови одного з канадських племен під назвою «оджибве», де «ототем» означало «його рід». Знакова особливість тотемізму — людина вірила у свою кровну спорідненість із тотемом або твариною.

У сучасній філософській, культурологічній, релігієзнавчій літературі описано практики ставлення людини до тотема, які були досить неоднозначними. З одного боку, тотем сприймали як певне божество, надприродну, надлюдську силу, яка здатна впливати на людину, приносити їй або добро, або зло, бути корисною або навпаки — шкідливою. Перше, що характерно для цього ставлення людини до тотема, це поклоніння йому, оскільки він полегшував життя людини. Завершувалося це тим, що люди вбивали тотемічну тварину і з'їдали її, але процес поїдання тотема теж був важливим для становлення феномену перевтілення людини. У чому виявлялись його особливості? Тотемом харчувалися, а харчувалися, знову ж таки, амбівалентно, тобто, з одного боку, тварина сприймалась як надприродна істота, з іншого, її поїдали люди, вона забезпечувала подальше життя роду, племені. Те, що люди вірили,

що тотем є їхнім кровним родичем, котрий має набагато більшу силу, аніж людина, зумовлювало прагнення різними способами долучитись до нього, перевтілитись в нього. Цікавими в цьому сенсі були думки З. Фрейда. Учений описував випадки поїдання людьми тотема, і це він розглядав як надзвичайно важливий процес єднання людини з тотемом. З. Фрейд у праці «Тотем і табу. Психологія первісної культури і релігії» зазначав: «<...> члени клану освячують себе поїданням тотема, утверджуються у своїй тотожності з ним і один з одним. Урочистий настрій і все, що ним детерміноване, можна було б пояснити тим, що вони сприйняли в собі священне життя, носієм якої є субстанція тотема. Психоаналіз засвідчив, що тварина-тотем справді є заміною батька і цьому відповідає суперечність, де забороняється її вбивати. Однак умертвіння тотема стає святом, де тварину вбивають і водночас оплакують. Амбівалентна спрямованість почуттів, якою донині відзначається батьківський комплекс у наших дітей і часто зберігається на все життя в дорослих, переноситься на заміну батька у вигляді тваринного тотема» (Фрейд, 2012, с. 450).

Це, безперечно, була перша релігійна форма перевтілення в процесі становлення елементарних, простих релігійних вірувань. Отже, поєднання з тотемом, а, значить, і з певними надприродними, божественними силами характеризувалось тим, що людина перевтілювалася, тобто передавала свою сутність сутності тотему, божеству, а момент, який поєднував людину з тотемом, був до буденного простим — це поїдання тотема. Прикладом перевтілення в системі тотемізму можна вважати північно-американських індіанців, котрі були переконані в тому, що під час народження в дитину «вливається» душа якогось представника цього роду.

На основі тотемізму сформувався культ тварин — зоолатрія. У зоолатрії тварини можуть уподібнюватись до людей або навіть перевтілюватись у них. Існує думка, що тварини розуміють людську мову, можуть чути людей або взагалі були колись людьми. Зоолатрія — віра в те, що люди можуть вступати в шлюбні відносини з тваринами і навіть народжувати від них дітей.

Особливе місце в розумінні феномену перевтілення посідає давньоєгипетська релігія. У Давньому Єгипті культ вічного життя ґрунтувався на особливостях усієї релігійної сутності концепції світу і людини в цьому світі. Давні єгиптяни вірили в те, що після смерті душа людини може перевтілюватися, тобто не зникає зі смертю тіла, а набуває інших станів. Відповідно до цих вірувань, тіло людини має сім оболонок, які могли уособлювати певні стани переходу душі померлого в потойбічний світ. Після смерті душа людини мандрує згідно з певними канонічно-догматичними уявленнями до планет, сонця, місяця, зірок.

У давніх єгиптян сформувалася своєрідна концепція долі душі після смерті. Давньоєгипетська «Книга мертвих» надає уявлення про те,

який шлях проходить душа померлої людини. Згідно з книгою, він був надзвичайно складним, адже душі померлої людини потрібно було подолати багато різноманітних перешкод: пройти через 14 гір, які символізували 14 душу Ка, Бога Ра, а незнання імен або певних заклинань імен богів могло призвести до того, що померла душа двійника мала повернутись назад у земне життя, тобто перевтілення могло не відбутися, отже, душа могла не перейти в потойбічний світ, а знову набути земної форми.

Душа людини проходить немало випробувань, і останнє, четверте — Потойбічний суд, визначення ваги душі-Еб, тобто свідомості, самосвідомості і надсвідомості-причини — зумовлювало долю трьох енергетичних оболонок, особливо оболонку долі (того, що сьогодні позначається поняттям «карма»).

Алегоричне поглинання душі-серця (Еб) чудовиськом Аммою означає повернення душі Еб до кола переселення душ, радше за все, поєднання цієї душі з відсталими на попередніх етапах випробувань душами Ба, Ка і Сах.

Успішний вхід у Свята Святих Храму Двох Істин знаменує обоження померлого, уподібнення його духу (Ах) блаженним духам богів (ті ж Ах). Дух може залишитися серед подібних до нього духів Сонму Богів. Якщо ж дух (Ах) пройде Останні Ворота на шляху до Поля Задоволення, то він досягне вічного блаженства, не пізнає більше мук переселення із тіла в тіло і позбавиться від страждань (*Древнеегипетская Книга Мертвых. Слово устремленного к Свету*, 2005, с. 39–40).

До речі, ці вірування набули втілення в мистецтві давніх єгиптян. Мистецтво відтворювало цю особливість, зокрема момент уподібнення людини богу, богів — людям. З одного боку, мистецтво давніх єгиптян звеличувало богів, водночас не вважаючи людину чимось другорядним. Навпаки, образи давньоєгипетського мистецтва відтворювали особливості людського життя. Усе мистецтво давніх єгиптян сповнене образами людей. Це, знову ж таки, пов'язано з культом вічного життя, і мистецтво мало допомагати людині, оскільки вона, її душа продовжують своє життя після смерті. «Вражає і та дивовижна конкретність, із якою єгиптяни уявляли весь шлях у підземному світі, прорахований у часі і протяжності. Життя, смерть і відродження уявлялись як чергування фаз буття і небуття; кожен повертається туди, звідки прийшов, слідуючи стадіям перевтілення, щоб знову постати в новій якості. Цей процес охоплював і різні часові цикли — щоденний період для сонця Ра і сезонний для Осіріса, оскільки з його образом асоціювалося періодичне помирання і відновлення сил природи згідно з порами року. Ці уявлення, окрім опису, супроводжувалися й «ілюстраціями», де набули образного символічного втілення в циклі розписів гробниць» (Померанцева, 1985,

с. 52). Отже, завдання давньоєгипетських митців — у найрізноманітніших алегоричних, символіко-ілюстративних та інших формах передати прагнення, сподівання людини в земному житті, що так чи інакше завершували увялення про особливості перевтілення людини, органічно долені до контексту релігійних парадигм.

Своєрідного подальшого продовження релігійна ідея перевтілення набуває в просторово-часовому іншому вимірі, зокрема в системі догматів давньоіндійської релігії — комплексі індійських релігій. Можна переконливо стверджувати, що доктрина перевтілення є наріжним каменем переважної більшості релігій стародавньої Індії — від індуїзму до буддизму. Водночас ідея перевтілення, переселення душ виявляється в системі давньоіндійських релігій як щось не дивне, навіть цілком закономірне явище. Ідея перевтілення відображається у священних текстах Ведах і Упанішадах, Бхагавад-Гіті.

Згідно з ученням індуїзму, душа людини послідовно переходить від одного стану до іншого — від народження до смерті. Чому так відбувається? Душа зазнає численних перевтілень, які можуть відбутись у світі як матеріальних насолод, так і вищих духовних практик. Світ матеріальних насолод розчаровує душу людини, і вона шукає інше, справжнє джерело щастя. Дійсні радості і насолоди очікують на людину не в земному пристанищі, а в духовних прагненнях і сподіваннях. Саме вищі духовні практики дозволяють людині усвідомити, що справжнє «Я» — не мінливе тимчасове тіло, що є тлінним, смертним, а душа. На певному етапі відбувається переривання зв'язку між світом матеріальних речей і насолод і перехід душі на інший, вищий рівень — духовного життя, тобто людина перевтілюється із земної в духовну. Таким чином, розривається круговорот земних практик і відбувається трансгресія у світ духовних сутностей. Це перевтілення позначається поняттям реінкарнація.

З означеним поняттям органічно поєднується поняття карми, яке в індуїзмі формулюється як закон карми. Що являє собою закон карми і яким чином він поєднується із поняттям реінкарнації або перевтілення?

Згідно із законом карми, або, іншими словами, законом взаємозв'язку причини і наслідку, будь-які вчинки людини в теперішньому часі детермінують її життя в усіх наступних перевтіленнях. Хоче цього людина чи ні — діє ультимативний закон карми. Те, що відбувається з нами в певному часі, є наслідком хороших чи поганих попередніх вчинків. Учення про реінкарнацію, її взаємозв'язок із концепцією карми «зводяться до того, що людина перебуває в постійному процесі переродження і кожне нове втілення зумовлено нашими кармічними можливостями. Якщо ми робимо такі вчинки, котрі призведуть до поганих наслідків, то це обов'язково відіб'ється на майбутньому житті. Так само здійснені нами вчинки відіб'ються на наступному житті» (Еррикер, 1999, с. 80).

Звідси — моральна відповідальність людини за наступні перевтілення її душі — у якому тілі опиниться вона після смерті: це може бути пересічна людина, володар, цар, неосвічена людина, з найпримітивнішими почуттями, бажаннями, сподіваннями. Або навіть гірше — душа внаслідок ганебних попередніх вчинків людини перевтілиться в тварину — лева, лисицю, свиню, пацюка.

Так, уважається, що в м. Дешноці, розташованому на північному заході Індії поблизу храму Карні Мата, є безліч щурів, котрі є перевтіленнями мешканців цієї місцевості.

В одному з давніх індійських текстів Шримад-Бхагаватам ідеться про те, що за життя людини виникає її чергова оболонка, коли ж настає смерть, людина припиняє нести карму за попередні перевтілення, відбувається новий етап уже з новими результатами діяльності людини, точніше перевтіленнями її душі.

Згідно з індуїстськими уявленнями, тіло людини в теперішньому часі є грубим тілом, але, окрім нього, існує і тонке, яке складається з розуму і «Я», або «Его». Коли людина помирає, тонке тіло не зникає, а продовжує існувати. Тому під час народження нової людини індивідуальні риси певною мірою можуть успадковуватись. Реінкарнація є своєрідним законом спадкоємності, що діє в особливих умовах життя для різних людей. Наприклад, душа людини зазнає багато перевтілень, людина могла в попередніх життях зустрічатися з різними людьми і, звичайно, досвід спілкування з ними може зберігатись і передаватись як певне викристалізоване знання.

Значне місце посідає феномен перевтілення в буддизмі. «Для буддистів ідея перевтілення є очевидною, оскільки відкрита просвітленим розуму — розум, перш ніж досягти просвітленого стану, дійсно фіксує свій досвід, набутий у багатьох минулих життях» (Еррикер, 1999, с. 81). У буддизмі існує книга «Джатака», у якій розповідається про приблизно п'ятсот попередніх перевтілень Сідхартхи Гаутами, котрий став просвітленим, або Буддою. У попередніх перевтіленнях він мав образи різних тварин — мавпи, птаха, слона. Поняття перевтілення й поняття карми «<...> стали центральними у вченні Будди, оскільки він переймався тим, щоб люди позбавились невігластва і страждань. Приписувати вченню Будди песимізм і фаталізм, як намагаються деякі люди, означає спотворювати його. Це так само, що стверджувати, немовби християнство розмірковує радше про гріх, аніж про спасіння» (Еррикер, 1999, с. 78).

«Поняття карми демонструє практичну спрямованість буддійського вчення. Моральність посідає перше місце, тому що позбавитись тягот існування, які супроводжують нас у сансарі, можна лише поліпшуючи карму в умовах нашого буденного існування» (Еррикер, 1999, с. 78).

Таким чином, учення Будди про перевтілення і карму, маючи в глибинних сутнісно-змістовних визначеннях орієнтацію на практичну спрямованість життя людини, зацікавлює сучасну людину не лише Сходу, а й Заходу, що переконливо засвідчив цитований вище Клайв Еррікер.

До речі, феноменом перевтілення і карми вчені цікавилися достатньо давно, починаючи з давньогрецьких філософів Піфагора, Платона, потім Джордано Бруно, Лейбніц, Шарль Боне, Гете, А. Шопенгауер, Л. М. Толстой, Н. О. Лоський, К. Г. Юнг та ін.

Висновки. Підсумовуючи аналіз концепту перевтілення в контексті генези релігійних моделей культури, слід зазначити: формування феномену перевтілення в релігії розпочалось давно, тобто на етапі розвитку первинного суспільства, у якому виникли релігія, мистецтво і мораль, де закладено підґрунтя в майбутньому диференційованих і професійно сформованих духовних видів діяльності, в яких так чи інакше проявився феномен перевтілення. Подальшого розвитку феномен перевтілення в релігії набув у давньоєгипетській релігії, де культ вічного життя основою був на особливостях усієї релігійної сутності концепції світу і людини в ньому. Давні єгиптяни вірили в те, що після смерті душа людини може перевтілюватися, тобто вона не зникає зі смертю тіла, а може переходити в інші стани. Розвиненіших форм феномен перевтілення набув у релігіях Стародавньої Індії – індуїзмі та буддизмі.

Перспективи подальших досліджень пов'язані зі з'ясуванням особливостей вияву феномену перевтілення в міфології, фольклорі тощо.

Список посилань

- Древнеегипетская Книга Мертвых. Слово устремленного к Свету.* (2005). Москва: Эксмо.
- Померанцева, Н. А. (1985). *Эстетические основы искусства Древнего Египта.* Москва: Искусство.
- Фрейд, З. (2012). *Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии.* Харьков; Белгород: Клуб семейного досуга.
- Эррикер, К. (1999). *Буддизм.* Москва: Торговый дом Гранд.

References

- The Ancient Egyptian Book of the Dead. Word of striving towards the Light* (2005). Moscow: Eksmo. [In Russian].
- Pomerantseva, N. A. (1985). *Aesthetic foundations of art of ancient Egypt.* Moscow: Iskusstvo. [In Russian].
- Freud, Z. (2012). *Totem and taboo. Psychology of primitive culture and religion.* Kharkov; Belgorod: Klub Semejnogo Dosuga. [In Russian].
- Erriker, K. (1999). *Buddhism.* Moscow: Grand Trading House. [In Russian].

Надійшла до редколегії 07.09.2018 р.